

Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст.

Сучасне передмістя Острога Бельмаж було засноване як сільсько-господарська околиця середньовічної резиденції князів Острозьких. Це поселення знаходилося посередині між Межирічем, який виконував оборонні функції, та Острогом на незначній відстані. Історичні джерела XVI-XIX ст. називають Бельмаж селом, вулицею, передмістям [1]. Разом з тим вже з середини XIX ст. це поселення стало частиною повітового Острога, а чиновники, як і місцеве населення, очевидно, за старою звичкою у документах називають це передмістя ще сільським поселенням.

До нашого часу дійшла низка документів кінця XVIII – середини XIX ст., які дають можливість розкрити основні напрямки означеної теми. У кінці XVIII ст. Волинь внаслідок трьох поділів Речі Посполитої відійшла до складу Російської імперії. Відразу ж російські чиновники виявили бажання описати новоприєдані терени, результатом чого стало створення описів усіх повітів Волинської губернії зокрема. Таким чином до нашого часу дійшов «Опис Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р., звідки почерпнуто важливі статистичні відомості про тогочасний Бельмаж як про сільське поселення.

Цінну інформацію було віднайдено на сторінках окремих справ, які компактно відклались у Держархіві Рівненської області і хронологічно відносяться до середини XIX ст.

Останній острозький ординат князь Януш Сангушко в 1753 р. (документи відповідно були оформлені в березні 1754 р. у Луцьку) продав Бельмаж великому канцлеру литовському графу Івану Малаховському. Згідно судових рішень в березні 1778 р. від спадкоємців графа Івана Малаховського, рідних братів – Миколи, Станіслава, Вінцента та Антона Малаховських Бельмаж перейшов у власність до Юрія (Еразма) Омецинського. Наступним власником цього передмістя став знову Станіслав Малаховський згідно з купчою кріпостою, оформленою в Острозі 7 грудня 1792 р. [3, арк. 28 зв.]. В червні 1793 р. Станіслав Малаховський продав Острозьку волость з половиною міста Острога з передмістям Бельмаж і Татарська вулиця Тадеушу Чацькому. Власне в серпні 1795 р. були оформлені документи і управитель Антон Островський в ревізійних переписах відзначив для Бельмажа 84 підданих чоловічої статі, вільнопроживаючих – 4. Проживали тут також і євреї, яких чоловічої статі документ називає 39 [3, арк. 28 зв.].

Вже в тому ж 1795 р. імператриця Катерина II сконфіскувала вказані маєтності і як винагороду за участь у бойових діях передала їх згідно з указом від 18 серпня 1795 р. генералу від інфантерії (піхоти) Івану Ферзену.

В 1779 р. на Бельмажі документи фіксують винокурню, пивоварний завод та млин [3, арк.29]. Означені факти дають підстави робити висновок про відповідний економічний розвиток цього передмістя.

В «Описі Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р. подано низку статистичних відомостей про Бельмаж. Поселення знаходилося на відстані однієї версти від повітового міста Острога. В ньому знаходилося 37 дворів із загальною кількістю мешканців 197 чоловік (90 чоловічої та 107 жіночої статі), тобто в середньому в одному будинку могло проживати понад 5 осіб. Характерно, що тут не проживало духовенство. Серед шляхетства знаходимо лише три особи (2 чоловічої і 1 жіночої статі). Переважна більшість проживаючих на Бельмажі становили піддані власницькі загальною чисельністю 183 (84 чоловічої та 99 жіночої статі). Мешкали тут вільні та цигани – 4 чоловічої та 3 жіночої статі. Згідно з даними документа тут знаходився дерев'яний панський будинок [9, арк. 7].

На Бельмажі функціонував винокурний завод, який в документах середини XIX ст. вже був названий старим («ветхим»). Власне незадовільний стан старого заводу став причиною частих крадіжок горілки («хлебнаго вина»). Зрозуміло, що не завжди могли спіймати крадіїв, оскільки часто при обліці спиртного постійно мала місце його недостача. 30 березня 1860 р. з цього заводу було викрадено 20 відер горілки («гарячого вина»), оціненого у 11 карбованців і 75 копійок, селянами села Буші сусіднього Дубенського повіту. З цього приводу було розпочато слідство, в результаті якого було встановлено низку важливих фактів. Селяни з названого поселення Микола Дехтярук, Семен Мельник, Сильвестр Петрачук, Тимофій Гуріл, Василь Шмаглай, Герасим Гром, розібравши одну із дерев'яних стін підвалу, викрали вказану вище кількість горілки. Зі справи видно, що злодії добре підготувались, оскільки взяли з собою три бочечки та лійку. Наповнивши власний посуд, вони заклали стіну назад і заховали вкрадене на відстані однієї версти від заводу. Горілка була випита ними під час великодніх свят, як про це відзначено у судово-слідчих документах [8].

Факти злодійства з винокурного заводу не були поодинокими. На підтвердження цього може слугувати одна із наступних аналогічних справ. 20 жовтня 1861 р. наглядач підвалу Бельмазького винокурного заводу зранку помітив селянина, який через проломану стіну амбара виносив банку («два ока») горілки. Цей підвал винокурного заводу належав пану Лісинкевичу. З цього приводу було розпочато слідство. Врешті було встановлено, що

крадіжку здійснив селянин містечка Межиріча Василь Стрельницький, який був підмовлений до цього селянами с. Бельмаж Григорієм Бургалом і Тимофієм Башуком [6, арк. 32 – 32 зв.]. Всі названі особи восени 1861 р. перебували в якості дворової прислуги при Бельмазькій економії.

В інвентарі 1750 р., окремі частини якого описано в документі XIX ст. [3, арк. 28], відзначено про те, що жодної корчми в цій частині міста не існувало, хоч відомо, що вона функціонувала в попередні часи і в наступні – також. В середині XIX ст. на Бельмажі функціонувала корчма трактова, яка мала назву «Кідер-Відер». Тут в 1850-х рр. кілька років працювала шинкарка Марія Корнійвна Герасимчук, яка згідно з ревізійними переписами була зарахована до селян сусіднього села Розваж [7, арк. 50 зв.].

На Бельмажі були сінокоси [3, арк. 56 зв.], для забезпечення сільсько-господарських потреб мешканців поселення, розміри та кількість яких встановити не вдалось, попри те, що інформація про них часто зустрічається у документах. Вони межували зі сторони Острога з володіннями пробоша (ксьондза) острозького.

В документі за 1843 р., віднайдену професором М. Ковальським в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі і проаналізовану у його книзі, знаходимо відомості про функціонування Бельмазької застави [2, с. 145]. За цією заставою розташовувалось Острозьке приходське училище [2, с. 147].

По дорозі з Бельмажу до Острога існувало кілька невеликих містків, згадки про окремі з них знаходимо в документах [3, арк. 57].

Важливу інформацію з соціотопографії Бельмажа дізнаємось з купчої кріпості на продаж будинку губернським секретарем Францом Петровичем Галішевським колезькому реєстратору Сосновському. Будинок, який став предметом купівлі-продажу, знаходився у провулку, який вів «з Бельмазької низької вулиці до криниці і до сіножатей між городами, які належали дворянам Едуарду Козицькому та Себастьяну Бродецькому» [5, арк. 2]. До сьогодні на однойменній вулиці Бельмаж збереглося ще кілька джерел, які мали відповідне функціональне призначення і в XIX ст. До речі, ці джерела, ймовірно, стали однією з умов заснування на цьому передмісті Острога пивоварного та винокурного заводів, оскільки якість води та її кількість дозволяли виготовляти відповідні напої.

На Низькій Бельмазькій вулиці також знаходився дерев'яний будинок зі всіма прибудовами та з городом мешканця містечка Ужвента Ковельського повіту, єврея Бенюмена Срульовича Іцика. 24 лютого 1849 р. він продав нерухомість в Острозі дворянці Теофілії Павловні Лясковській за 140 карбованців. З купчої кріпості на продаж цього будинку дізнаємось також, що з правої сторони від нього знаходився шкіряний завод, який

належав Хайкелю Мельцеру, а з лівої – будинок дворянина Варковського [4, арк. 1 зв.]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що подальше вивчення документів з історії Острога XIX ст. дасть добрі підстави для якісного вирішення складних і водночас важливих проблем соціотопографії міста, яка до нашого часу, на жаль, залишається білою плямою в історії повітового центру.

Власне природні умови та географічне розташування Бельмажа на невеликих відстанях від містечка Межирича та повітового міста Острога визначили основні напрямки соціально-економічного розвитку цього передмістя, а в добу середньовіччя – села. Розширення меж як Бельмажа, так і Острога сприяло відповідним тогочасним урбаністичним процесам – їх злиттю і наступному перетворенню першого на південно-західну околицю міського населеного пункту при важливому у тому часі великому шляху, що поєднував два штатних міста – Острог і Кременець.

Джерела та література

1. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / М. Близняк // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 226-232.
2. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог, 1998. – 288 с.
3. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48. Справа про рішення Острозького підкоморського суду з описом кордонів м. Острога. 20 серпня 1820 р. – 19 липня 1825 р.
4. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 213. Справа про здійснення купчої кріпості міщанином с. Ужвента Ковельської (?) губернії Іциком на користь дворянки Лісковської на продаж будинку, який знаходиться в м. Острозі. 24 лютого 1849 р. – 12 березня 1849 р. – 10 арк.
5. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 225. Справа про здійснення купчої кріпості між губернським секретарем Галішевським і колезьким реєстратором Сосновським на продаж будинку в м. Острозі. 27 вересня 18 р. – 28 листопада 18 р. – 12 арк.
6. Держархів Рівненської області, ф. 22. Острозький повітовий суд, оп. 4, од. зб. 658. Справа про крадіжку вина селянином Стрельницьким з винокурного заводу в с. Бельмаж. 20 жовтня 1861 р. – 28 жовтня 1861 р. – 104 арк.
7. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 639. Справа про крадіжку невідомими міщанами речей з каплички м. Острога. 8 жовтня 1850 р. – 3 грудня 1852 р. – 103 арк.
8. Держархів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, од. зб. 702. Справа про крадіжку гарячого вина селянами с. Буца з Бельмазького винокурного магазину Острозького повіту. 14 січня 1861 р. – 28 грудня 1863 р. – 125 арк.
9. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. КМФ-11. – Оп. 2. – Од. зб. 13. Опис Острозького повіту Волинської губернії 1798 р.